10. Középkori teológiai szótár

A középkori teológiát többek között az jellemzi, amint az a korábbi fejezetek során kiderülhetett, hogy problémáit sajátos fogalmi, illetve nyelvi eszközökkel tárgyalja. A teológiai elemzések során használt sajátos fogalmak nem voltak maguktól értetődőek már a korban élők számára sem (egyetemeken, hosszú évek alatt sajátították el a korabeli hallgatók) – ezért nem szabad, hogy meglepjen minket, hogy a modern olvasónak, aki egy alapjaiban megváltozott fogalmi és nyelvi világban él, e fogalmi keretek fokozottan távolinak tűnnek. Azok, akik a középkorban a teológiai kérdésben fejtették ki, vagy fogalmazták meg véleményüket, szinte kivétel nélkül valamilyen egyházi rendbe tartoztak, azaz papok, a különféle rendekhez tartozó szerzetesek, röviden a teológusok, maguk is az iskolai oktatásban eltöltött sok-sok év során sajátították el a teológiai kérdések tárgyalásához szükséges fogalmi nyelvet (lett légyen az a monasztikus, vagy a skolasztikus oktatás). Bár az egyes fogalmak használata természetesen teológiai iskoláknak, korszakoknak, intézményi hagyományoknak, intellektuális divatoknak megfelelően sok tekintetben eltért illetve változott, a középkor teológiai fogalmi kultúrája tudásszociológiailag is jellemezhetően meglehetősen egységes volt. (Ezt *A középkori teológia műveltsége* fejezetben tárgyalom.) A tudás egységét a "tekintélyek" (*auctoritates*) közös referencia-háttere biztosította. E "tekintélyeken" mindenekelőtt a (tradíció hátterében értelmezett) Bibliát, az egyházjogban hagyományozott zsinati döntéseket, illetve a liturgiát, valamint "a szenteket" kell érteni ("szenteknek" abban az időben az egyházatyákat hívták). A fogalmak használatában bekövetkezett változásoknak egyébként a korban is tudatában voltak, amennyiben például világosan tudatosították, hogy a "a régiek" (az *antiqui sancti*), a modern tudósok (*moderni doctores*), illetve a "filozófusok" (mint Arisztotelész, Avicenna és Averroës) egyes fogalmakat igen eltérően használtak, és ezt annak ellenére fenntartották, hogy egyébként a probléma intuitív tartalmát tekintve a skolasztikusok úgy gondolták, hogy lényegében azonos kérdést próbáltak megoldani.

A középkori teológiai nyelv egyes fontosabb fogalmait tartalmazó szótár szükségessége felmerült továbbá akkor is, amikor felismertem, hogy számos, kifejtés során használt kifejezést jobb lenne egységes környezetben bemutatni, mert ekképp elkerülhető az, hogy keresgélni kelljen szétszórt első felbukkanásukat.

Az alábbi szócikkek a könyv jellegének megfelelően nem tekinthetők sem kimerítőnek, sem szisztematikusnak. Erre a feladatra például olyan munkák valók, mint Schütz *Thomas-Lexikon*-ja, Léon Baudry *Lexique philosophique de Guillaume d'Ockham* c. kiváló kézikönyve, vagy a nagy, szisztematikus filozófiai és teológiai lexikonok.[1] Korlátozott, de vállalt célom csak az lehetett, hogy megpróbáljam elősegíteni az egyes fogalmak jelentésének és használatának alapjaival való megismerkedést, és amennyire lehetséges, az elsődleges jelentés(ek), éspedig azok intuitív tartalmát világossá tegyem. Körülbelül úgy próbál tájékoztatni ez a kis szótár, mint ahogy egy nyelv tanulásánál is először a legfontosabb szavak elsődleges jelentéseit tartalmazó egyszerűbb, de lényegre törő szótárat használunk. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy csak a leggyakoribb, általános jelentést adhattam meg. Ugyanezen kifejezések jelentése szerzőről szerzőre kissé módosulhat, amire a szövegek tanulmányozásánál természetesen figyelemmel kell lennünk. Kiindulásnak azonban reményeim szerint ezek az alapvető meghatározások már

alkalmasak lehetnek.Általános középkori lexikon : Lexikon des Mittelalters, du Cange, Lexiques du Moyen Age ....

Az egyes szócikkekben található rövid idézetek saját fordításaim. Hivatkozásokat nem adtam meg a rövidség és áttekinthetőség érdekében. Megadom viszont a latin, illetve egyes fontos esetekben a görög teminust. Mivel egyes terminusok számos modern nyelvben bevettek, nem törekedtem a mindenáron való magyarítás erőltetésére. A magyar nyelv amúgyis kiválóan tud idegen szavakat, főleg latin szavakat befogadni. Itt a szakkifejezéseket körülírom ugyan magyarul, de használni rövidebb és célratörőbb a latinos alakot.

abszolút (lat. *absolutus* – eloldozott, független) – az, ami teljesen független valamely más dologtól vagy (általában) valamely külső (fizikai vagy nem fizikai) feltételtől, azaz ami minden tekintetben önmagától (*per se*) az, ami. Az „abszolútum" sem léte, sem működése, sem semmilyen más tekintetben nem követeli meg, nem tételezi fel vagy igényli más dolog létét vagy működését. Ellentéte: dependens, függő, más-általi (*per aliud*).

absztrakció – a világ dolgainak (*res*) mentálisan reprezentációja, az *obiectum* (ld. objektum/szubjektum) immateriális, szemben a materiális dologgal. Az a folyamat, amelynek során az érzékelt anyagi dolog immateriális mentális reprezentációvá alakul, az *abstractio*, elvonatkoztatás. Egy kalapács, mint fogalom (mentális reprezentáció) nem rendelkezik dimenziókkal, tömeggel, keménységgel, stb. – csak ezek mentálisan megjeleníthető képével.

ágostonos iskola – az ágostonos remeték (OESA – a rend 1244 és 1256 jött létre) teológiai-filozófiai iskolája, amelynek elsődleges tekintélye, rendi tanítója Aegidius Romanus volt (még életében megválasztva). A 13. és 14. szd. során számos teológus képviselte az irányzatot: Jacobus de Viterbo, Alexander de Sancto Elpidio, Augustinus de Ancona, Thomas de Argentina, Gregorius Ariminensis, Alfonsus Vargas Toletanus, Hugolino de Urbe Veteri, Johannes Klenkok és mások. A jelentős iskola a 15. században is virágzott, amikor fő képviselői német területen (főként az erfurti egyetemen) éltek, mint Johannes Zacharia, Johannes Dorsten, Johannes v. Paltz és Johannes von Staupitz (aki a Wittenbergi Egyetem egyik alapítója volt). Fontos tekintélyük még az olasz logikai enciklopédista, Paulus de Venetiis. Ők voltak a „*doctores scholae nostrae*" ("a mi iskolánk tanítói") illetve a „*via Augustiniensium*" képviselői. Az iskola tovább élt egészen a 18. szd-ig.

anagógikus - ld. biblia értelmezés, négyszintű.

per se / per aliud – önmaga által / másvalami által. Ld. abszolút

affektív – az *affectio* (hatás, behatás), *affectus*, *passio* (elszenvedés) kifejezések lényegében szinonímák, és a lélekben bekövetkező →változást, azaz a →lélek mozgását jelenti(k). Mivel ezek a mozgások jelentős részben külső eredetre visszavezethető „megmozdulások", a lélek ezeket a változásokat "elszenvedi," ezért is nevezzük őket "elszvenvedéseknek" (*passiones*). A modern „érzelem", „érzelmekre ható," az érzelmekkel, mint emóciókkal kapcsolatos jelentés jóval későbbi. Az érzelmek, amennyiben mozgást (a lélek mozgását) implikálják, nem feltétlenül pozitívak, mert a lélek istenhez a mozdulatlanság (az érzelmek, affekciók, sőt, sokszor a gondolatok elkerülése révén) juthat közelebb (mint a "pusztasági atyák," elsősorban Evagriosz Pontikosz iskolájának teológiájában).

passio – elszenvedés. Ld. affektív

affektív – érzelmekre ható. Az érzelmek a kor kognitív pszichológiája szerint nem kognitív fakultásai a léleknek, és immanensek (belül maradnak a lelken). Az érzelmek a lélek mozgásai. Különböznek az intellektuális szemlélettől, vagyis az értelemtől, amennyiben az →intellektus kifelé törekvő (amennyiben a lélektől független intelligibilis létezők megismerésére tör) és nem diszkurzív (azaz nem mozgó) aspektusa, mintegy a lélek "mozdulatlan mozgása".

affektív misztika – az isteninek, pontosabban a Krisztusban megjelenő isteni kegyelemnek az érzelmek és gondolatok, képek alakjában, vagyis a képzelőerő segítségével történő megjelenítése a lélekben. Célja az üdvös érzelmek létrehozása, amelyek a lélek helyes diszpozícióját hozzák létre.

affektív teológia - olyan teológia, ami inkább képekkel, utalásokkal, személyes elemekből építkező nyelvet használ, vagyis az egyetemi teológiánál kevésbé absztrakt kérdéseket tárgyaló teológia. Rokon az →affektív misztikával.

Ágoston – augusztinanizmus – historiográfiai fogalom, amelyet a középkor nem használ. Ágoston hatása a Nyugaton óriási, de tudvalevő, hogy Ágoston maga hosszú élete során egészen különböző, alkalmasint ellentétes álláspontokat képviselt számos teológiai kérdésben. Ágostont minden teológus olvasta, és hivatkozott rá a korban, de hogy létezett volna „augusztinianizmus", mint irányzat csak utólag merült fel a történetírásban.Leginkább olvasott művei az *Isten városa*, *A keresztény tanításról,* valamint a biblia-kommentárjai voltak.

akcidens – járulék(os). Az akcidens valamely dolognak (→szubsztanciának) azon tulajdonságai, amelyek megváltozhatnak a dolog lényegének / mivoltának / természetének megváltozása nélkül. Akcidens például valamely dolog helye, színe, minősége, nagysága. Szókratész meghízhat, lefogyhat, elköltözhet, vagy megkopaszodhat anélkül, hogy megszűnne Szókratész lenni.

aktualitás / potencialitás (lat. *actus* / *potentia*) – ténylegesség / lehetségesség. A valóság modalitásai. Aktuális az, ami tényleges, megvalósult, ami van, illetve fennáll. Az aktuális a potenciális, azaz a lehetséges ellentéte, ami a megvalósulás lehetősége. A ténylegesség tehát az, amikor egy lehetőség (potencialitás) valóban, ténylegesen fennáll. Lehetséges az, aminek fennállása majd bekövetkezik, vagy bekövetkezhet, de még nem következett be, most még nem tényleges. Ami megvalósul, annak nyilván fennállt a megvalósulási lehetősége (hiszen ha nem lett volna lehetséges, akkor nem következhet be). E modalitások elsősorban a →mozgás fogalmával kapcsolatosak.

allegórikus (írásértelmezés) – a szó szerinti jelentés mögött meghúzódó mélyebb, rejtett jelentést kifejtő Biblia-értelmezés. A középkori →egzegézisben a betű szerinti jelentés ellentéte.

állítás – logikai (nem grammatikai) kifejezésként az alanyból, predikátumból és a kettőt összekapcsoló kopulából álló kijelentő mondat. Az ilyen szerkezetek igazsága (hamissága) a bennük megfogalmazott tényállás valóságos fennállásán múlik. Ha úgy van valóban, ahogy az állítás állítja, akkor az állítás igaz, ha nem, hamis. Teológiai szempontból ennek a feltételnek azért van jelentősége, mert a láthatatlan, felfoghatatlan, érzékelhetetlen, azaz transzcendens isteni esetében az állítások igazságának alapértelmezésben használt fogalma problematikussá válik.

állító teológia (katafatikus teológia) **–** állító módban megfogalmazott teológiai kijelentés, amely istenről közvetlen értelemben tart igaznak legalábbis bizonyos predikátumokat, azaz ahol egy (pozitív) predikátumot istenről, mint szubjektumról állítanak. Ezért pozitív teológiának is mondják. Alternatívája a tagadó ("negatív"), illetve a szimbólikus teológia. Ld. Még → tagadó teológia (*apofatikus* teológia*).*

analógia – a teremtett világ, a fizikai létezők rendjéből az immateriális világ (mindenekelőtt Isten) tulajdonságaira történő következtetés lehetőségét biztosító „párhuzamossági" elv. Ha a teremtett világ ilyen és ilyen, akkor ennek analógiájára a teremtetlen világ ilyen és ilyen.

asszenzió – akaratlagos hozzájárulás a tudatban megformált, eredetileg értéksemleges mondathoz, amellyel annak igazságértéket (azaz igaz vagy hamis értéket) tulajdonítunk.

anagógikus – a középkori →egzegetika kifejezése. A görög eredetű kifejezés azt jelenti, hogy "felemelkedő", felvezető", ti. a világ, az értelmezések, a magasabb teológia területére, illetve az istenközelséghez felvezető. Az írásértelmezésben általában azt jelenti, amikor egy versből az evilágból az örök üdvösségre vezető felemelkedés valamely aspektusa olvasható ki.

analogia (entis) – "létanalógia," amelynek feltételezi a létezés nagy formái (fizikai, vagy anyagi létezés, illetve nem-fizikai, nem anyagi, azaz intelligibilis létezés) közötti arányos kapcsolatot. Ezen arányos kapcsolat segítségével a tapasztalható világból a tapasztalat feletti világról is tehetőek állítások. Aquinói Tamás egyik kulcsfogalma, amelynek segítségével a teremtett világból nyet ismeretek alapján következtetni lehet a tökéletesen transzcendens istenire.

angyalok – az angyalok isten küldöttei, testetlen, de teremtett égi lények, akarattal és értelemmel rendelkező, önálló személyiségű intelligenciák (a filozófiai terminológia szerint). Angyalokat (démonokat, intelligenciákat) nemcsak a keresztény, hanem a zsidó, és a görög filozófia (tudományosság) is ismert. Az angyalok karait és rendjeit, aktivitásukat, mint beszédüket, mozgásukat nagyon sokan tárgyalták a korban. Az angelológia (gör. angyaltan) hátterét az → Corpus Dionysiacum *Mennyei hierarchia* c. értekezése alkotta, aki igen mélyen foglalkozott a problémával.

antiqui / moderni – régiek / modernek. A középkori teológusoknak történelmi, illetve haladás-tudatát kifejező fogalompárt sok kontextusban használták: A) a hellén (pogány) szerzők (filozófusok) a keresztényekkel szemben, B) az Ószövetségi igazak az Újszövetségiekkel szemben, C) az egyházatyák a kor teológusaival szemben, D) a „régi logika" (*logica antiqua*) az "új logikával" (*logica modernorum*) szemben, illetve E) a korábbi generációhoz tartozó teológusok a kortársakkal szemben.

apofatikus / katafatikus / szimbólikus teológia (gör. tagadó / állító / jelképes) **–** a →tagadó / →állító / →jelképekben fogalmazó teológiai módszert jelentő fogalmakat a *Corpus Dionysiacum* vezetette be. Az apofatikus teológia azon alapul, hogy az emberi nyelvnek a teremtett világra értelmezett kifejezései szigorú értelemben nem alkalmazhatóak az istenire. Isten nem „szubsztancia" (mert nem teremtett), nem jó (mert nem részesül a jóban), sőt, nem is létezik szigorúan véve (hiszen a létezés, mint a változásnak alávetett időbeli létezés fölött áll, annak Teremtője). A katafatikus teológia azon alapul, hogy a kinyilatkoztatásban isten saját maga tesz bizonyos állításokat önmagáról, tehát bizonyos értelemben ezek az állítások mégis igaznak

tekintendőek. Végül a szimbólikus teológia az istenre vonatkozó, de betű szerinti értelemben tökéletesen más jelentésű (bibliai) helyeket tárgyalja, ezen utalásokat felfejtve, pl. "De én féreg vagyok s nem férfiú" (Zsolt 22,6 [21, 6]) krisztológiai utalását (Ps-Dionüsziosz, Maximosz Confessor, Hugo de Sancto Victore).

szimbólikus teológia – ld. apofatikus (teológia)

apokalipszis – ld. eszkhatológia

argumentum – érv, bizonyítás.

arianizmus –olyan teológiai irányzat, amely a Fiú (az Ige, a Krisztus) alárendeltségét állítja az Atya egyedüli abszolút istenségével szemben. Minden olyan irányzatot ariánusnak nevezett a kor, amely valamilyen értelemben kétségbe vonta a Fiú tökéletes istenségét.

Arisztotelész, arisztotelizmus – a Filozófus (Arisztotelész kitüntető jelzője) a középkorban óriási, de nem megkérdőjelezhetetlen tekintélynek számított, de annak is csak a filozófia (a →teoretikus tudományok), illetve főleg a metodológia területén. (Csillagászatban, vagy orvostudományban például nem számított annak.) A középkori gondolkodók Arisztotelészhez fűződő viszonyát körülbelül úgy lehetne megfogalmazni, hogy számtalan témában ő volt a legjobb kézikönyv, vagy tankönyv szerzője, illetve az, aki a tudományos problémákat módszertani szempontból alapvetően tárgyalja. Mivel a tudományos módszertan legjobb és legátgondoltabb megfogalmazójának is ő számított (főleg a *Második analitika* révén), lényegében e módszertan szoros alkalmazása, vagy a teológiai szempontból való átdolgozásának igénye áll a mögött, hogy a modern filozófiatörténet-írás valakit ariszteliánusnak tekint-e.

teoretikus tudományok – a szemlélődésen (tiszta értelmi vizsgálódáson) alapuló tudományokat ma absztrakt tudományoknak, vagy alaptudományoknak neveznénk. Ez szemben állt a gyakorlati (*praktikus*, cselekvő) tudományokkal (mint az etika, a gazdaságtan, vagy a politika), illetve a mechanikus tudományokkal (művészetekkel, *artes mechanicae*), amelyeket ma inkább mérnöki tudományoknak mondanánk.

artes liberales (lat.) - ld. hét szabad művészet. Áll a *trivium*ból (logika, rétorika, dialektika [logika]), és a *quadrivium*ból (aritmetika, geometria, csillagászat [asztronómia], zene). A *trivium* a nyelvi tudományokat foglalja össze (*scientiae sermocinales*), amelyek megtanítanak *helyesen* (grammatika), *szépen* (retorika), és végül *igaz módon* (logika) beszélni. A *quadrivium* a teoretikus (elméleti, azaz értelmi szemlélődéssel művelhető) tudományokat jelentette.

artista – a középkori egyetemi terminológiában a filozófiai fakultás ("világi tudományok szakos") hallgatója, illetve ez a karon professzor, illetve maga a fakultás. A kifejezés a "hét szabad művészet [értsd: tudomány]" latin megfelelőjének (*septem artes liberales*) rövidítéséből származik. Az artista fakultás a középkori „(természet)tudományi" karnak megfelelő intézmény, amely előkészítette a hallgatókat graduális tanulmányaikra, azaz az (orvosi, jogi, teológiai) karra. Mivel az egyetemeken a legfontosabb szempont a kifogástalan metodológia és argumentáció volt, az artista fakultás legfontosabb eleme a logika-oktatás volt, s ezért az *artista* sokszor a logikust (diákot vagy tanárt) is jelenthette.

aszcenzus / deszcenzus (lat. felemelkedés / alászállás) **–** a felemelkedés a léleknek az anyagi világból az istenihez való felmelkedését (megistenülését, végső soron az *unio mysticá*t) jelentő kifejezés. Az alászállás az isteninek (pontosabban a Logosznak) megtestesülését, az isteni szférából a földi világba való leszállását, illetve (speciálisan) az Alvilág (a halál) kapuinak áttörését jelenti ("[Krisztus] szálla alá poklokra").

aszkézis (gör. gyakorlat) **–** (elvek) gyakorlása, azaz az elveknek megfelelő életmód és viselkedés. A kereszténység radikális végiggondolosából adódó viselkedési (életvezetési) szabályokat követők számára *szabályzatok* (*regulák*) születtek a nagy teológusoktól. Szűkebb értelemben ezeknek a szabályoknak (*tipikonok*) kompromisszum nélküli követése az aszkézis. A hitét kompromisszum nélkül gyakorló, azaz aszkézisben élő személy az aszkéta.

auctoritas (lat.) **–** tekintély. Az elsődleges tekintély a Biblia. Másodsorban az (egyetemes) zsinatok. Végül tekintélyek a tradíció által elfogadott, igazolt személyek. et illeti meg. A tekintélyek a Nyugaton : Ambrosius (Ambrus), Hieronymus (Jeromos), Ágoston és Nagy Gergely pápa. Ők számítanak „egyháztanítóknak".

autonóm - „öntörvényű", azaz saját magának szab szabályokat a viselkedéséhez. Rokon az abszolút fogalmával, de a törvényhozásra is utalva (a jogi és politikai értelemben vett szuverénre, azaz az uralkodásra utalva) politikai aspektusa is van. Ellentéte: heteronóm.

Averroës, **averroizmus** – historiográfiai terminus, Averroës tanítását követő filozófiai iskolát, irányzatot jelent. Averroës a Nyugaton csak mint Arisztotelész kommentárora hatott (innét a közismet „a Kommentátor" név), és filozófiai tanításokat tulajdonítottak neki. A teológus Averroës ismeretlen volt a Nyugaton. Az „averroista" kifejezés, mint historiográfiai kategória Erns Renan francia történész és orientalista maradandó, ám nem túl szerencsés találmánya, amivel Renan a 19. század közepén, a francia felvilágosodás emancipatórikus és antiklerikális hagyományát folytatva megpróbálta azonosítani a középkori szabadgondoldó filozófusokat, akik a filozófia autonómiáját probálták kiharcolni. Sajnos az "averroizmus" kifejezés több szempontból is alkalmatlan historiográfiai terminusnak : egyrészt a filozófia autonómiáját gyakorlatilag minden komoly teológus elismerte (mert megkülönböztette a természetes ész területét a kinyilatkoztatásétól), másrészt Averroës le nem fordított teológiai munkáigban elismerte a Korán kinyilatkoztatásának a filozófiáénál magasabb igazságát, harmadszor pedig nem sikerült egy fia valódi averroistát találnia a történészeknek.

azyma (gör) – kovásztalan (ti. kenyér). Az eukharisztikus áldozatban (bor és kenyér) a Kelet kovászos kenyeret, míg a Nyugat (dominánsan a Karoling korral kezdődően) kovásztalan kenyeret használt. A kovászolt / kovásztalan kenyér kérdése az egyik fő vitapont volt a görög és a latin teológia között.

behelyettesítés (*suppositio*) - A középkori logikai szakkifejezés, ami egy (szubjektumként vagy predikátumként használt) kifejezés használatának módját fejezte ki egy vagy több, a kifejezés által vonatkozott (jelölt) dolog behelyettesítése tekintetében. Lényegeben egy jelentéssel bíró szó és lehetséges jelöletei között fennálló szemantikai viszony(oka)t jelentett. Egy bizonyos kifejezés számos módon hivatkozhat a jelöleteire, és ez szemantikailag eltérő jellegű mondatokat illetve állításokat eredményez. Önreferenciális behelyettesítésről, materiális szuppozícióról beszélünk például, amikor egy kifejezés önmagát jelöli (mint pl. „A szó egy szó." vagy „Az ember két

szótagú szó.” mondatokban). Egyszerű behelyettesítés (szimplex suppozíció) az, ha az a szó a jelentésére, vagy fogalmára utal (mint „Az ember egy faj.” vagy „Az élőlény egy nem.”). Végül személyes a behelyettesítés, amikor amikor a fogalom jelöleteit mint individuumokat lehet a terminus helyére behelyettesíteni, és ekként lesz igaz az állítás (mint a „Minden ember halandó”-ban vagy a „Szókratész fut” mondatokban az egyes jelöleteket kell behelyettesíteni).

betű / lélek – a betű a Törvény (az Ószövetség szinonímája), a Lélek az újszövetségi törvény szimbóluma. A Tóra, mint rituális törvény, az ószövetségi vallásgyakorlatot meghatározó törvénygyűjtemény, amely Krisztus eljövetelével idejét múlta, és helyét a megváltás kora (a Szentélek, a Vigasztaló kora) veszik át. Újszövetségnek is van törvénye, csak ez a Törvény a lélekbe (szívbe) vésetik be, nem kőtáblákra (2 Kor 3, 3).

Biblia - a középkori Nyugat Bibliája a Damasus pápa által kezdeményezett “új latin” fordítás volt, amely bár sok tekintetben a régi latin fordításon (ami a görög biblián, a *Szeptuagintá*n alapult, de az átdolgozás után ettől már jelentősen el is tért. Damasus pápa az átdolgozással Jeromost bízta meg, aki a korabeli rabbinikus héber Biblia alapján végezte munkáját (amit már a korban sokan elleneztek, illetve kritizáltak). A kétféle latin szövegből állt össze az a középkori biblia. A Vulgátát csak 1546-ban deklarálta a Tridenti zsinat hivatalos bibliának. Amit ma *Vulgatá*nak nevezünk, az az 1588-ban V. Sixtus pápa, illetve lényegesen javított változatban a VIII. Kelemen, 1592 által kiadott, a reformáció teológiai nyomása alatt egységesített latin Biblia. A nyugati Biblia-kommentátorok tudatában voltak a teológiailag legjelentősebb szövegvariánsoknak, amelyet főleg maga Jeromos, Béda, illetve a görög egyházatyák latinnyelvű bibliakommentárjai (főképp Órigenész) közvetítettek.

bogumilok – 10. szd-i, a Bolgár cárság területén kialakuló eretnekség, amelyet egy Bogomil nevű paphoz köthető (neve szláv változata a gör. *Theophilos*, istenszerető jelentésű névnek). A bogumilok a dualista gnózis kései változatának tekinthetőek. Elutasítják a testet, illetve általában az anyagi világot, illetve ennek intézményeit (közöttük az egyházat). Nyugaton a katharok / albigensek voltak közeli teológiai rokonaik.

boldogság (beatitudo) – az emberi természet legmagasabb rendű vágyainak / személyes törekvéseinek beteljesülése. Keresztény kontextusban ez az istenlátás (*visio beatifica*). A filozófiának azt az álláspontot tulajdnonítják, hogy a boldogság elérhető már a teremtett világban is.

bonum commune – a közös jó. Ellentéte a magánjó. A középkori politika-elméletek egyik fontos kérdése a két alapvető érték helyes arányának megtalálása volt.

bölcsesség (sapientia) – a teológia egyik meghatározása. Mivel a teológia nem volt beilleszthető a →hét szabad művészet közé, ám valamilyen értelemben mégis a legfontosabb emberi tudást testesítette meg, ezt konfliktust a bölcsesség fogalmával oldották fel. A bölcsesség egyrészt bibliai kulcsfogalom, másrészt a filozófiának is alapfogalma (közkeletű értelmezésben a filozófia = a bölcsesség szeretete). Tudományelméletileg a teológiának a bölcsességgel való azonosítása tette lehetővé a teológiának a többi tudományhoz képesti elhelyezését, mint azoktól különböző, de értékében magasabbrendű tudást. Ezt a 12. szd. végéig, 13. század elejéig tartó azonosítás a nagyskolasztika új tudományelméletének fényében válik elavulttá, amikor az arisztoteliánus tudományelmélet veszi át a hét szabad művészet helyét.

bűn / **vétek** – A bűn a korai kereszténységben mindenekelőtt isten akaratának, a Törvények megszegése, mindenekelőtt az idegen isten imádása, a bálványimádás. Mivel az írott Törvény (a Tóra) a kereszténység számára már nem lehetett irányadó, a bűnfogalom jelentése átalakul az írott törvény megszegése helyett a lelki törvény megszegésévé. Kezdetben a legfőbb bűn, vagy halálos bűn a Lélek elleni bűn, ami – mint neve is mutatja – spirituális természetű. Később az egyház fejlődésével párhuzamosan válik egyre komplexebbé és legalistábbá a bűnfogalom is, mint halálos bűn (ami nem nyer bocsánatot), illetve a bocsánatos bűn fogalma, ami a →purgatórium elképzeléssel párosul.

Civitas – város, pontosabban az antik városállam, mint politikai-hatalmi-gazdasági egység egy egységes törvényhozás és szuverén (király) irányítása alatt. Ágoston óriási hatású történelem-teológiai munkájában, *Az isten városá*ban megkülönbözteti a földi várost (*civitas terrena*), amely anyagi, gazdasági, hatalmi célokat követ egy világi uralkodó világi törvényhozása alatt az isten városától (*civitas dei*), ami az isten népének városa, ahol isten az uralkodó és a törvényhozó.

Cluny, cluny-i reform – a Nursiai szent Benedek () által kidolgozott regulát (szerzetesközösségi életszabályzatot) követő, korábban önálló bencés szerzetesi központok Cluny-ből kiinduló, centralizáló reformja. A reformot Aniani szent Benedek a bencés apátok 817-ben, Aachenben tartott tanácsán javasolta, amely a Cluny-i közösség (amelyet 910-ben alapítottak) vezetésével valósult meg később. Cluny első mintegy 250 éve során rendkívül tehetséges apátok sora mintegy 800 apátság hierarchizált rendszerét hozta létre. Az egységes szervezetű és irányítású kolostorrendszer óriási, spirituális és politikai hatalmat testesített meg.

complexum / **incomplexum** – összetett (kifejezés, például egy mondat) / egyszerű (kifejezés, például egy szó).

conceptio / **conceptus –** fogalom. A fogalom a lélekben van, annak "akcidense," mivel a lélekben levő fogalmak változhatnak (megjelennek és elmúlnak) anélkül, hogy a lélek mivolta megváltozna.

Deventer – a Windesheim kongregáció laikus ágának központja, ahol iskolájuk volt. A deventeri iskola legjelentősebb tagja, Gerard Zerbolt nagy hangsúlyt helyezett a laikus biblia-olvasásra, az (akkor ismert, elsősorban latin) antik szerzők ismeretére, és az affektív spiritualitásra, ami sok tekintetben a rajnai misztikára támaszkodott.

dogma – tanítás. Az újkorban igen rossz aurájú "dogma" kifejezést a korban a szellemi önazonosság megfogalmazásának elengedhetetlen formájának tartották. A kereszténység dogmatikáját (tehát tanításában megnyilvánuló egységét) csak az egyházjog által szabályozott formában lehetett alakítani (a lényeges kérdésekben csak egyetemes zsinatokon). A dogma tulajdonképpen határjelző: ezen belül kereszténységről van szó, aki viszont nem fogadja el, az nem tarthat igényt a kereszténységhez (az egyházhoz) tartozásra. A Kelet és a Nyugat eltérően értelmezte a dogmák jelentőségét. Amíg Keleten dogma lényegében csak a Szentháromságra és Krisztusra (illetve az istenihez kapcsolatos kérdésekre) vonatkozik, addig Nyugaton a dogmatikába bevont terület sokkalta szélesebb. Például a görög teológia is vallja Mária szűzi szülését, de nem emelte dogmatikai környezetbe.

egzegézis (gör. magyarázat) - a középkori (írás)magyarázat ("írásmagyarázaton" ugyanis elsődlegesen a biblia-egzegézist kell érteni). Az egyszerűsítve "allegórikusnak" nevezett írásmagyarázat valójában komplex rendszer, amely az Ószövetség és az Újszövetség belső, nem explicit kapcsolatainak (előkép – beteljesedés, típus-antitípus), a szövegben meg nem található, de abból bizonyos szabályok segítségével kiolvasható rejtett utalások megfejtésének technikáját jelentette. Általában négyféle magyarázattípust különböztettek meg: a szószerinti, vagyis történeti értelmezést, (Összefoglalja egy latin memoriter: *Littera gesta docet // Quod credas allegoria // Moralia quod agas // Quo tendas anagogia.* – A betű (szerinti értelmezés) a történetet mondja el // az allegórikus azt, hogy miben hiszel // a morális, hogy miként cselekedj // az anagógikus [felfelé mutató], hogy hová igyekszel). A magyarázatok a látszat ellenére nem lehettek teljesen önkényesek: az allegorizálásnak előképeket, példákat, típusokat, illetve belső logikát kellett követnie. Az allegórikus írásmagyarázat nem középkori találmány: jelen volt már a későantik zsidóságban, illetve a hellénisztikus Homérosz-értelmezésekben (és más irodalmi interpretációk esetében) is.

egyetem (universitas) – a városi iskolákból kifejlődő többkarú, jogilag önálló (és privilegizált), a város püspökének felügyelete alatt álló, szigorúan meghatározott oktatási és vizsgarenddel, valamint kurrikulummal rendelkező intézmény, ami a nyugati középkor sajátos jogi, és szociológiai környezetében alakult ki. A nyugati középkor egyik legnagyobb intézményi újítása. Az egyetemi végzettség több szempontból is standardizált volt: egyrészt a tananyagok, másrészt az oktatási és vizsgarend miatt aki egy egyetemet elvégzett, elvileg elnyerte a "bárholi tanítási képesítést" (*jus ubique docendi*). Az egyetemeken az alapképzést az →artista fakultás nyújtotta, majd az itt elnyert logikai, analitikus és metodológiai képzés alapján lehetett továbbtanulni a magasabb fakultásokon, mint az orvosi, az (egyházi és világi) jogi, valamint a teológiai fakultáson. A bakkalaureus, magister fokozatok odaítélését szigorúan szabályozták.

egyház (ecclesia) **–** ideális értelemben (azaz félretéve a jelen történetileg kialakult egyházi sokféleségét) az egyetlen isten egyetlen népe, az „igaz Izráel". A gondolat két fontos összetevője, hogy A) az egyház az Ószövetségi Izráel teológiai értelemben vett "jogutódja," vagy „szellemi Izráel," mert vér szerint természetesen nem származik minden nép Ábrahámtól, B) a népvoltból (azaz a pogányságból) istenhez visszahívott (isten saját gesztusa, Fiának föláldozása által), az eltévelyedéséből megtérő emberiség, mint egyetlen nép. Az *ecclesia* jelentése szerint is "ki-szólítás," ti. a kiszólítás a pogányságból.

eleve elrendelés (predesztináció) **–** Istennek a világban megjelenő mindenható gondviselésének radikális értelmezése, amely szerint isten mindenható akarata és mindentudása (mivel isten esetében tudás és megvalósulás, illetve akarat azonos) az örök életet annak adja, akinek akarata szerint szánja. Két aspektusa az aktív predesztináció (ez az, ami az isteni akaratban nyilvánul meg), illetve a passzív predesztináció (ez utóbbi a teremtmények sorsa, illetve az ebben megnyilvánuló aktív predesztináció). Radikális formája a "kettős predesztináció," ahol nemcsak az üdvösséget adja isten akarata szerint, hanem a kárhozatot is. A kettős predesztináció fogalmát az idős Ágoston dolgozza ki, de az egyház több zsinaton is elvetette.

Első Ok (causa prima): a peripatetikus (arisztoteliánus) filozófiában az Első Ok az első mozdulatlan mozgató, amely a világot mozgásban tartja. Isten fogalmának filozófiai megfelelője, az arab peripatetikusok és a *Liber de causis* (*Az okokról*) című mű szerint. A mozgás pre-modern fogalma a változással azonos. A négyféle változás (keletkezés/pusztulás; helyváltoztató mozgás;

minőségi változás, mennyiségi változás, vagyis növekedés és fogyás) mindegyike okot tételez fel. Isten Első Okként az egész világ összes mozgásának, bármi megváltozásának oka.

ok -

causa - ld. ok

katégorematikus -

élvezet (*fruitio, frui*) – az Ágoston által bevezett élvezet / használat (*uti*) fogalompárból az élvezet a lélek és istenre irányult kapcsolatára van értelmezve, míg a használat bármely teremtett dologra. A két fogalom kölcsönösen kizárja egymást. Amíg az élvezet istenre és csak istenre, úgy a használat a teremtett dolgokra, és csak azokra irányulhat. A fogalompár morális szempontból igen problematikus, ugyanis milyen módon viszonyulhatunk felebaratáinkhoz, akik szintén teremtmények, de akikkel szemben a "használat" lehetősége morálisan elfogadhatatlan?

enuntiatio – ld. kijelentés

epiklézis – a Szentlélek lehívása. A liturgikus áldozat, azaz az →eukharisztia során a kenyér és bor átváltoztatása a Szentlélek hívásával történik a görög eredetű liturgiákban. A latin liturgiában ezzel szemben az átváltoztatás a Krisztusnak a pap által elismételt szavai nyomán történik meg. E különbség a papság nyugaton kialakuló domináns szerepében is jelenetős szerepet játszott. (Keleten a pap a közösség nevében hívja a Lelket, míg Nyugaton a szavak felidézése egyedül is megtörténhet. Ez végső soron lehetővé tette a magánmisék rendszerét, illetve az "isten népének" a "hívekre" és "klérusra" történő, erősen hierarchizált szétválasztását.

erény (virtus) **–** A régebbi definíció szerint (Ágoston) az erény a szabad akarat helyes használata. A későbbi megfogalmazás úgy tartja, hogy erény az a minőség, amitől jó lesz a cselekvő cselekedete. ("Minőségnek" azért hívják, mert a cselekvő alanynak az erény egyfajta járulékos, éspedig minőségi értelemben vett járulékos tulajdonsága. Senki sem lehet lényege által erényes, hiszen akkor nem követhetne el bűnt.) A morális értelemben vett erény (a *virtus* szónak ugyanis a középkorban van egy kb. "erő" típusú természetfilozófiai jelentése is) az, amitől a cselekvő a jóra irányul, ez viszont egyesek szerint az a →habitus, amelyet a dicséretes cselekvések hoznak létre a cselekvőben. Erény tehát lehet az, amire a cselekvés irányul (pl. a bátorságra), de az is, amitől az ember bátorságra képes. Ezt a képességet Az erények két fajtája A) a filozófiai, vagy „természetes" erények (ezek közé tartozik a négy platónikus, vagy "kardinális" erény : a bátorság, igazságosság, nagylelkűség, bölcsesség), illetve B) a teológiai erények (hit, remény, szeretet). A természetes erények képességként minden ember számára adottak, de nem megvalósításuk. A teológiai erények egyenesen istentől származnak, és esetükben nem alkalmazható az arisztoteliánus "közép" elmélete (tudniillik, hogy az erény az ellentétes vétkek végletei között megvalósuló arányos közép).

habitus – tipikus cselekedetre képesítő szerzett tulajdonság. A habitus egy képességre adott lehetőség. Az erények nem születnek velünk, csak az erényre való képesség. Ezt a képességet erényes cselekedetek gyakorlása során mintegy szerzett, de stabil tulajdonsággá lehet tenni. (Például az ember nem születik nagylelkűnek, hanem nagylelkű cselekedetek által kialakítja magában a nagylelkűség – gyakorlás által szerzett – tulajdonságát.)

eretnekség (gör. haireszisz, haeresis) – eredetileg filozófiai irányzatot, egy gondolatrendszer iskoláját jelentette az antikvitásban. A kereszténységben kezdetben a nagyegyházi tanítástól (az egyetemes egyházi állásponttól) eltérő „elkülönülő irányzat," saját teológiai iskola fogalmát jelentette, ami a egyházból való kiválást jelentette. A főbb középkori eretnekségek a következők: waldensek, katharok, bogumilok, paulikiánusok, fraticellik. Közös jellemzőjük volt egyfajta dualizmus (isten és sátán, fény és sötétség, szellemi és anyagi között).

értelmi / intelligibilis / fizikai

értelem (lat. *intellectus*) **–** a középkor teológia egyik leggyakrabban használt terminusa. Sokféle jelentése közül kiemelendő: A) a lélek legsajátosabb tevékenysége, esetleg a lélek lényege, mint leíró fogalom B) a tudományos alapelvek megértésének →habitusa, C) a megértés maga, D) a lélekben levő (azaz megértett) fogalmak, amelyek →objektív létezéssel bírnak, E) a lélek bármely fogalma, F) valamely nyelvi elem jelentése. Végül egy igen sajátos használatban (amikor az antik *nousz* fogalomhoz legközelebb kerül, az értelem jelentheti az „értelmi vagy spirituális szemet," s mint ilyen ellentétes az "ész" fogalommal, amennyiben az értelem itt a dolgok lényegét egyszerűen és egészében megragadni, míg az ész diszkurzív módon halad egyik lépésről a másikra. Ez utóbbi jelentésben használja az ~ terminust a misztika.

értelem, aktív (lat. *intellectus agens*) // potenciális (lat. *intellectus possibilis*) **értelem** - A középkorban az emberi lélek gondolkodási tevékenységét rendkívül komplex és és a maitól eltérő módon elemezték. Itt csak a standard elmélet alapvető elemeinek kifejtésére van lehetőség. A középkori kognitív pszichológia a véges, és időbeli folyamatként elgondolt emberi gondolkodás alanyának tartott lelket az ember fizikai és organikus teste formájának (mivoltának) tartották. (A gondolkodástól az az ember, ami. Gondolkodási képesség nélkül nincs ember.) A gondolkodás fogalmak segítségével történik, mely fogalmak végső soron az érzékelés külső hatása nyomán jönnek létre. Amíg azonban az érzékelés fizikai, a fogalom nem fizikai (csak értelemmel ragadható meg, éppen úgy, mint az →intelligenciák). A fogalom egyrészt lelki tartalom, másrész a lélek akcidense (amennyiben módosulása). A fogalom tehát ekként a lélek akcidentális formája, ám az individuális lélek bármely adott akcidense maga is egyedi. Az, hogy a lélek befogad fogalmakat, azt implikálja, hogy a lélek képes, mint valamiféle anyag, fogalmakat is befogadni. A fogalmak befogadására képes lélek a *passzív intellektus.* Amikor a lelki benyomásokból viszont állítások képzésére alkalmas fogalmak, illetve maguk az állítások jönnek létre, akkor itt már az →intellektus tényleges tevékenységéről van szó. Ez az aktív intellektus. Kérdés a kettő viszonya egymáshoz, azaz, hogy a lélekhez. Az individuális értelem egyedisége nem kérdéses, hiszen minden megértés valaki, mint megértést végző alany megértése. A probléma a potenciális értelemmel kapcsolatban merül fel. Ha két értelem különbségét nem a test teszi (hiszen a lélek, mint lélek nem rendelkezhet testte), sem az értelmi tartalom (hisze az értelemi tartalom még definíció szerint nincs), nincs ami a potenciális értelmet individualizálja. Ennek áthidalására születik meg a lélek, mint individuális forma elmélete.

antik filozófiai örökség – A középkor teológusai az antik filozófiai (azaz tudományos) gondolatokat ugyan sok tekintetben átvették, de ezzel még nem mondtunk semmit, hiszen a töredékesen, illetve komplex módon hagyományozódó platóni, az arisztotelészi, a sztóikus, a neoplatónikus gondolatok (illetve ezek variációi), valamint mindezen elemeknek az egyházatyák reflexióján – a teológia igényei szerint módosítva – átszűrt változatai nem jelentett egyértelmű meghatározottságot. A hagyományozott anyag szisztematikus újragondolása pedig alapvetően új

gondolatokat tett szükségessé, amit a kor eljárásanak megfelelően a hagyományozott fogalmi struktúrák szisztematikus átkonfigurációjával fogalmaztak meg a sokszor tökéletesen eredeti belátásokra jutó szerzők

ész (ratio) – a középkori kognitív pszichológia szerint az emberi lélek diszkurzív gondolkodási képessége. Bizonyos, főleg korai középkori, illetve ma "misztikusnak" mondott szerzőknél (mint Meister Eckhart) az észnél van magasabb, nem diszkurzív funkciókra képes tevékenysége is, ami az →értelem.

eszkhatológia – a „végső dolgok," azaz az Utolsó ítélet vagy Végítélet (*judicium generale*), az →üdvtörténet vége.

eukharisztia – a liturgia áldozata, az úrvacsora (*coena domini*), a keresztény liturgia központi része, a Krisztus áldozatának megismétlése. Központi fogalma a "tényleges jelenvalóság," azaz, hogy a kenyér és a bor *valóban* (*realiter*) a Krisztus teste és vére lesz. E "valóban" kifejezés jelentésének pontosítása számtalan vita forrásává lett.

filioque (lat.) **–** „és a Fiútól". A nikaiai-konstantinápolyi hitvallás (Kr.u. 325 és 381) harmadik, a Szentlélekre vonatkozó szakaszába a latin Nyugat által a 7-8 században betoldott, majd a karoling kor teológiájában hivatalossá váló elem: „Hiszek a Szentlélekben, Úrban és éltetőben, aki az Atyától [lat. és a Fiútól] ered …" Ezt a betoldást a görög teológia nem fogadja el, mivel A) sérti az Atya monarchiáját, B) mivel az efezusi zsinat határozata szerint semmit nem lehet a nikaiai-konstantinápolyi hitvallást megváltoztatni. Az első probléma teológiai, míg a második ekkleziológiai : van-e joga a Nyugatnak a Kelet nélkül (egyetemes zsinat nélkül) megváltoztatnia a hitvallást.

filozófia – a középkorban a filozófia nem "szellemtudományt," vagy elvont, spekulatív bölcsészetet jelentett, hanem a tudomány szinonímája volt. A filozófia a világi bölcsesség szinonímája, amely a kinyilatkoztatás nélkül, a teremtésben a teremtett értelem által felismerhető legmélyebb tudásig juthat el. Mivel isten (de nem a Szentháromság) a teremtésből is felismerhető valamilyen formában (Róm 1, 20), illetve a teremtett emberi értelem képes az anyagi világon túl is látni, a filozófia még akkor is, ha nem kapja meg isten (ön-)kinyilatkoztatását, valamilyen értelemben van lehetősége eljutni az isteni dolgok ismeretére. Ez azonban a Krisztus előtti kort jellemzi elsősorban: a Krisztus eljövetele után

Filozófus (a Filozófus) – a középkorban ez a terminus, egyes számban, sokszor nagy betűvel kiemelve Arisztotelészt jelentette. Arisztotelész nem jelentett megkérdőjelezhetetlen tekintélyt (számtalan kérdésben bírálták is, főleg ott, ahol a teológiának ellentmondott, de bírálták logikában, és főleg csillagászatban: Arisztotelész a legrosszabb csillagász [*pessimus astrologus*]). Jelentősége abban állt, hogy művei alkották a legjobb kézikönyveket, illetve tankönyveket a metafizikai, (filozófiai) pszichológiai, stb. területeken.

formalitások - a predikátumok által az alanyban (szubjektumban) megjelölt forma, mint önálló entitás. A formalitások elmélete (melynek kidolgozója Johannes Duns Scotus volt) megoldhatni vélte azt a problémát, hogy ugyanazon dolog többféle leírása (formája) ne legyen ekvivok.

ekvivok / univok – kétértelmű / egyértelmű. Adott kifejezés két, faja szerint különböző dolgot jelenthet, mint a "lemez" (fémlemez, hanglemez, illetve adathordozó), illetve két különböző terminus ugyanazt a dolgot jelentheti (kutya, eb).

univok / ekvivok – ld. ekvivok

futurum kontingens – a jövő idejű állítások igazságának problémája, melyet Arisztotelész vetett fel és elemzett a *Perihermeneiász* c. munkájában. Teológiai szempontból az isteni mindentudás, illetve előretudás problémájához vezet. Ha isten mindent lát és tud (mert kívül állván az időn mintegy rálát az idő teljességére), akkor, mivel a tudás veridikus (azaz csak igazat lehet tudni, hamis tudás önellentmondás volna), akkor a jövő idejű (és a múlt idejű) dolgok most is igazak, ami a jövőbeni dolgokat tekintve azt jelentené, hogy már most léteznek, és úgy, ahogy eldőltek. Magyarul a világ előzetesen meghatározott (predeterminált) lenne, ami nem egyeztethető össze az emberi szabadság teológiai axiómájával.

***glossa ordinaria* –** A Biblia szövegét tartalmazó kódexek szövegközi, illetve , ami hosszú fejlődésen ment át a kezdeteit jelentő Karoling Biblia-kódexektől a standardizálódás időszakáig a 12. század végén. Régebben Walafridus Strabot tartották a glosszák szerzőjének, de mára világossá vált, hogy sokkal hosszabb, nem egy emberhez köthető folyamatról van szó. Végső formáját Nicolaus de Lyra *Postillá*iban érte el.

gondviselés (providentia) – az istennek akaratnak a történelem irányításában való megnyilvánulása. Isten a történelem Ura, aki a világ aktorain keresztül teljesíti be tervét a világgal. A gondviselés biblikus fogalom : számos teológiában (mint például az arisztotelészi, a sztóikus vagy akár a buddhista teológiában) hiányzik ez a fogalom. A gondviselés feltételez egy akaratot, és ezen keresztül egy személyes istent, aki elgondol, megvalósít és irányítja a világot. Ellentéte a nem-tudatosan irányított világ, ami lehet a sors (mint személytelen rend), illetve a véletlen.

haza – ti. mennyei haza. Ld. *in patria*

helyettes elégtétel – a (megváltás) azon elmélete, amely szerint az Ige megtestesülésére az emberiség által elkövetett ősbűnért (a paradicsomi bűn) való elégtételként volt szükség. E bűnért az ember önerejéből nem lett volna képes elégtételt adni, és ezért isten saját Fiát adta oda áldozati elégtételként az emberiség (tehetlen) áldozata helyett. Kidolgozója Anzelmus volt. A patrisztikus és a nyugati értelmezés ebben a kérdésben jelentősen eltér, de érdekes módon Johannes Duns Scotus teljesen függetlenül újra felfedezi a görög hagymány érveit.

hét szabad művészet - a késő antikvitás (ami egybeesett a kereszténység kialakulásával) ideális tudomány-fogalma. A nem haszonelvű absztrakt tudományok, amelyek műveléséhez szabadidő (*otium,* szkholé) volt szükséges, két nagy csoportra oszlottak: a triviumra (nyelvi tudományok, grammatika – helyesen beszélni, rétorika – ékesen beszélni, logika – igaz módon beszélni), illetve a quadriviumra (a dolgok természetére vonatkozó tudományok: matematika, asztronómia, geometria és zene). A tudományok egységes módszertan szerint épülnek fel. Klasszifikációjuknak, egységüknek és metodológiáiknak számos traktátust szántak a középkorban, Al-Gazzalitól, Gundissalinustól kezdve

heteronóm: külső törvényt követő, külső befolyás alatt álló, nem dologból fakadó, annak természetéből eredő, hanem valamely külső forrásból származó törvényen, szabályon alapuló magatartás vagy tevékenység. Az autonóm ellentéte. A dolog természetéből, hanem valamely külső forrásból származó törvényen alapuló magatartás vagy tevékenység. Az autonóm ellentéte.

hierarchia: A *Corpus Areopagiticum* meghatározása szerint : „A hierarchia [szentség szerinti elrendezettség] isteni rend, tudás, és tevékenység, ami istenhez hasonul, amennyire lehetséges, és az istentől származóan beléhelyezett megvilágosodások arányában emelkedik föl az isten hasonlatosságára." Másképp: „A hierarchia a lehetőség szerint való egység és hasonlatosság istenhez." A középkori teológiai hagyomány ezt az fogalmat kiterjesztette a politika területére is, innét származik az a jelentése, ami az alárendeltségi és kormányzási viszonyokra, az emberi intézményekre vonatkozik. Eredetileg a világ egészére, annak látható és láthatatlan elemeire, valamint a szellemi értelemben vett egyház látható (földi egyház), és láthatatlan (angyali rendek)

hiposztázis (gör hyposztaszisz): a létezés, mint fennállás. A későantik filozófiában a létezés általános fogalma, ami a eltér (mert szellemi természetű) az individuális dologi létezési formától, ami a szubsztancia. A h. fogalmát elsősorban az intelligibilis módon (azaz csak értelemmel megközelíthetően, illetve az értelmi fényben láthatóan) önálló alanyokra értjük. Ekképpen például az Egy az első hiposztázis, amelyet általában minden létezési formán túliként lehet felfogni. A görög patrisztikus teológia szerint isten fennállásának, alanyi létezésének módja a három Személy. Az Okok könyvében – mert szellemileg létező alanyok - az intelligenciák vagy kozmikus principiumok „szellemi hiposztázisok".

hit – teológiai erény, amennyiben a természetes etika

hülémorfikus: Azt az elméletet leíró jelző, amely szerint minden létező anyagból és formából áll. Az anyag a befogadó, a passzív, míg a forma a meghatározottság feltétele, a befogadott princípium. Amíg Arisztotelésznek azt a nézetet volt szokás tulajdonítani, hogy csak az anyagi, materiális létezők esetében beszélhetünk (kiterjedt) anyag és forma összetételéről, a „platónikus" hagyomány szerint minden teremtett dolog anyagból és formából áll, oly módon, hogy az intelligibilis létezők esetében (mint az angyalok, vagy lelkek) ez az anyag finomabb, „spirituális" anyag, mint az érzékelhető létezők esetében. Aquinói Tamás határozottan elutasította a Nyugaton Avicebron [Salamon Ibn Gabirol] Fons vitae [Az élet forrása] c. értekezése által terjesztett elméletet, kétféle anyag megkülönböztetését.

Idea - Platónnál az érzékelhető valóság szellemi formája vagy őspéldánya, példaképe. Ilyen A latin teológiában az idea a teremtésben kifejeződő isteni szándék alakja, azaz az isteni elmében levő ok, őskép, vagy őspéldány, mintegy a teremtménynek az isteni elmében jelenlévő prototípusa.

igazságosság / irgalom – Isten igazságossága azt jelenti, hogy az igazakat megdicsőíti, a gonoszokat pedig kárhozatra veti. Az igazságos ítélet fogalma azonban ellentmond az irgalom fogalmának, ami a bűnösök bűneinek megbocsátását jelenti. Isten mindenhatóként (egyedül) képes a bűnöket eltörölni. Az isteni emberszeretet végső formájában a Krisztus halálában és feltámadásában nyilvánul meg, ami az irgalmasság gyakorlásának legmagasabb példája. (Jn 3, 16) A teológiai probléma tehát a jogalkotó által alkott törvény, és a jogalkotó törvény felett álló szuverenitásának problémáját is fogja vetni.

illumináció (lat. illuminatio) – megvilágosodás. Egyes középkori teológusok szerint (akik kognitív elméleteikben leginkább Ágostonra hivatkozhattak), mivel az isteni dolgokról való tudást az ember saját erejéből nem érheti el, ehhez különleges isteni (kegyelmi) beavatkozásra van utalva. A megvilágosodás az istentől jövő értelmi fényben az isteniről nyert tudást jelenti, azaz egy különleges →értelmi kegyelmet, ami a teológiai természetű belátásokra vonatkozik. Más teológusok (elsősorban azok, akik az arisztoteliánus kognitív elméleteket fogadják el) elvetették a megvilágosodás fogalmát, mint az istenismerethez való különleges hozzáférési lehetőséget.

ima – az imádság ember és isten közvetlen kapcsolatában az ember istenhez fordulását kifejező megszólítás. Felhatalmazása skripturális (mint pl. a Miatyánk, amire a Krisztus tanította az apostolokat). Teológiai jelentőségét jól mutatja a *lex orandi, lex credendi* (az imádság szabálya hit szabálya).

in patria – otthon (lenni), a (mennyei) hazában. E fogalom ellentéte: itt a földön, az emberélet zarándokútján (*in statu viatoris*) járni. A zarándok (*viator*) ellentéte az üdvözült (*beatus*).

incomplexum - ld. *complexum*

individuum – egyedi dolog. A fogalom eredete metafizikai : az általános fogalommal szemben az egyedi *dolog.* A középkorban általánosan elfogadott nézet szerint a teremtett világ minden reálisan létező dolga egyedi létező (az →intelligenciák is).

intellektus (*intellectus*) – 1. mint értelemi tevékenység, az intellektus a lélek legmagasabb kognitív funkciója. Tárgyai az érzékekkel nem észlelhető dolgok, az absztrakt fogalmak, mint a matematika tárgyai, vagy a lélek, az angyalok és isten. 2. intellektusnak nevezhető az angyal, amennyiben az angyal tevékenységének lényege az értelem, és léte nem fizikailag, hanem csakis az értelemmel (intellektussal) fogható fel. 3. Végül az intellektus legnagyobb feladata az üdvözítő istenlátás esetében van: ekkor a teremtett értelemnek a tőle felfoghatatlanul különböző, a tökéletesen transzcendens isteninek a szemléléséhez (értelmi látásához) magának is istenivé kell válnia, ami a kegyelem, éspedig az isteni dicsőségnek a lélek számára megjelenő, átlényegítő kegyelme által lehetséges. Ez a Dionysziosz Areopagitára visszamenő gondolat nagy szerepet játszik Aquinói Tamás eszkhatológiájában is.

intelligencia – angyal. Az angyalok ugyanis értelemmel felfogható →intelligibilis létezők.

intelligibilis : csak értelemmel elérhető, immateriális létező. Ilyen az isten, az angyalok és a lélek. (Korábban ilyennek számítottak az ideák Platónnál.) Az antikvitás és a középkor kognitív pszichológiájában a lélek többféle tevékenysége közül az →értelem (*intellectus, nusz*) a legmagasabb, nem-diszkurzív megértő-, illetve felfogóképesség, és az intelligiblis létezők az ezen lelki képesség számára elérhető tárgyak. Létezésük ontológiailag magasabb rendű, mint a fizikai, anyagi világ tárgyai, mert a változásnak kevésbé vannak alávetve.

iskolák (lat. *viae*, szó szerint "utak, irányzatok") – a középkor a teológiai irányzatokat egyes nagy hatású szerzőkhöz való kapcsolódás alapján határozta meg (melyet sokszor a rendi szabályozás írt elő). Ilyen iskolák voltak a tomisták, a skotisták (Duns Scotus követői), az albertistát (Nagy szent Albert követői), az Aegidius Romanust, vagy a Rimini Gergelyt követők

irányzatai, de “útnak” hívták a “ modern utat” (*via moderna*) vagy a “régi utat” (*via antiqua*). Ez utóbbi azt a teológiát jelentette, amely Aquinói Tamást, Albertus Magnust, Averroëst (!) tartotta tekintélynek.

iskolák (monasztikus ~, skolasztikus ~) – a monasztikus vagy kolostori iskolák a karoling egyházpolitika és a bencés rend ezzel összefüggő reformja nyomán indultak virágzásnak. A városok egyetemeinek kialakulásáig, lényegében a 12. század végéig ezek az jobbára benediktinus (bencés) iskolák játszottak vezető szerepet az intellektuális életben. Fulda, Auxerre, Chartres, Laon, Bec, Reims, Cluny, a párizsi Szent Viktor kolostor a középkor teológiájának és tudományosságának központjai voltak. A városokban létrejövő, önálló jogi szervezetű egyetemek – jelentősen átalakítva – de az itt kialakított hagyományok (szövegek, műfajok, kommentárok) alapján indultak el saját fejlődésükben, és éppen ezért sokat meg is őriztek a monasztikus teológiából. A legfontosabb különbség később a (szigorú értelemben vett) egyetemi (skolasztikus) teológiával szemben a kontemplatív élet és a patrisztikus teológia (az “originalia sanctorum”) iránti mélyebb elkötelezettség az absztrakt metodológiai vitákkal szemben.

isten (neve) – habár a magyar helyesírási hagyomány nagybetűvel írja az „Isten” szót, jó tudni, hogy Aquinói szent Tamás szerint az "isten" szó nem tulajdonnév. Az “isten” szó szerinte köznév, éspedig azért mert elvileg köz(ös)név (van például többesszáma, “istenek”), és bár egyetlen szuppozituma van, mégsem tulajdonnév. Ugyanúgy nem tulajdonnév, mint a "nap" szó sem az, mert napból elvileg lehetne több is, csak történetesen (a középkori csillagászat felfogása szerint) egyetlen ilyen dologra vonatkozhat. A skolasztika kifejezését használva a „nap” terminusnak csak egyetlen szuppozitum van” (hangúlyozandó, hogy a kor tudománya szerint). A Szókratész név ezzel szemben tulajdonnév, mert egyetlen individuum neveként elvileg sem lehetséges, hogy több individuumra használhassuk. (V.ö.: STh q.13.a.10. illetve In 1Sent ds.21.qu.2.a.1.rc4.) Ha az "isten" szó tulajdonnév lenne, akkor a többesszámú használata nem lenne elfogadható, például nem beszélhetnénk a pogányok isteneiről. Magyarul pedig a közneveket kis kezdőbetűvel írjuk. Nem tévesztendő össze ez azzal, hogy a YHVH, a Tetragrammaton (a négy betűből álló ószövetségi istennév) szinte (!) tulajdonnév. Tamás szerint a tetragrammaton áll legközelebb ahhoz, hogy az isten neve lehessen, azért, mert mint Tamás is tudja, a tetragrammaton az isten neve helyett áll. Nagy betűvel írható viszont az Úr szó (vagy a (!) Krisztus), tiszteletből. Egy újkori hagyomány az "isten" szót következetesen nagybetűvel írja, de a fentiekből talán érthetővé válik, hogy a középkori szerzők esetében ez semmiképpen nem lenne adekvát, hiszen ők meglehetősen komolyan vették a szemantikai aspektust, például bizonyításokat kíséreltek meg isten unicitására. (Természetesen költészetben előfordul, hogy egy szuppozitumú köznevet nagybetűvel írnak.)

Isteni előretudás (praescientia) – az isteni mindentudás, gondviselés és omnitemporalitás következménye. Isten számára azáltal, hogy időn kívül áll, minden időbeli esemény mintegy

Istenszülő – theotokosz, deipara : Mária nem embert, még csak nem is isten-embert (a Krisztust), hanem magát az isteni Igét szülte.

Járulék, -os tulajdonság (accidens): Minden, ami nem része egy alany lényegének, ahogyan az a meghatározásában megjelenik.

„két kard” – a hatalom kettősségének, tudniilik a püspökség szent spirituális hatalmának, és az uralkodó világi hatalmának jelképei. I Gelasius pápa (492-496) 494-ben I. Anastasius császárhoz írott levelében kifejti, hogy a spirituális hatalmat képviselő püspökség fölé van rendelve még az uralkodónak is, amennyiben az uralkodó is elszámolni tartozik isten előtt a tetteiért, és az isten népe az egyház. Az Ószövetségi eredetű eszme (ti. a próféta keni föl a királyt) a kereszténységben az isten királyságát a földön reprezentáló egyház fogalmára épül. Ez a gyakorta „politikai dualizmusnak” hívott gondolat a két hatalmi szfére viszonyát volt hivatva tisztázni: különböző területeken és módokon működnek, s bár joghatóságuk a földön átfedi egymást, végső soron az Egyház, mint Krisztus teste elsőbbséget élvez a múlandó és csak az evilágra szorítkozó uralkodói hatalomhoz képest.

kalkulátorok (calculatores): Oxfordban, elsősorban a Merton College-ban tanító 14. századi logikai-matematikai irányultságú teológusok (Thomas Bradwardinus, Johannes Dumbleton, Richard Swineshead, Richard Kilvington és mások), akik a korabeli geometriai arányelméletet (calculus – Eukleidész V. könyve) részben az arisztotelészi fizikára (illetve azon belül az ott elemzett négyféle mozgásra), részben pedig különböző teológiai problémákra alkalmazták (mint például a szeretet növekedésének leírására).

kategória – Arisztotelész Kategóriák című írásában kifejtett, egyszerre ontológiai-logikai-szemantikai elmélet, amely szerint az állítmányok (predikátumok) tíz nagy, hasonló felépítésű (elrendezésű) csoportba sorolhatóak, mint : szubsztancia, mennyiség, minőség, viszony (reláció), helyzet, akció (tranzitív hatás), elszenvedés (passio), hely, idő, birtoklás.

Logica nova / logica vetus – új logika / régi logika. A “régi logika” Porphüriosz *Bevezetés*ét (*Eisagoge*), Arisztotelész *Kategóriák*, *Perihermeneiász,* illetve az *Első Analitika* latinra fordított részeit jelentette. Ez volt lényegében a logika Boethius által latinra fordított korpusza. Az “új logika” ezzel szemben a *Második Analitika,* a *Topica,* és a *Szofisztikus cáfolatok* c. írásokat (azaz logikai szövegeket, mint tankönyvi anyagot) jelentette, különösen pedig az utóbbi irat nyomán kialakuló szofizma-irodalmat. Az “új logika” a 12. szd. derekától lényegében a haladó logikakurzusok anyagává válik, és nagyban előmozdította a skolasztikus analitikus nyelv, illetve elemzések fejlődését.

modus - mód,

modo - terminus technicusként az éppen adott állapot (adott kontingens állapot)

szeplőtelen fogantatás (*conceptio immaculata*) – Mária (Szűz Mária) születésére vonatkozó állítás, ami szerint Mária az →eredendő bűn nélkül született. Amikor Mária igent mond az angyalnak (amivel Éva ellentmondásának ellenképévé válik – Lk 1, 38), az eredendő bűn miatt ezt nem tehette volna meg. Ez a sajátosan nyugati doktrinális háttér befolyásolta egyes apokrifek (Pszeudo-Máté) bizonyos jeleneteinek értelmezét is, ami a doktrina skripturális alapjaként szolgált.

szűzen születés – Máriának, Jézus anyjának a szülés előtti, közbeni és utána is megmaradó szüzessége. A ~ azonban valójában krisztológiai állítás: azt hangsúlyozza, hogy az Ige megtestesülése során az isteni valóban isteniként lép be az emberi (a teremtett) világba. A középkori bibliamagyarázók az Ige “hússá levését” (Jn 1, 14) éppen olyan, a természeti világ (a

fizika) törvényeit meghaladó eseménynek látták, mint azt, amikor a feltámadt Krisztus zárt ajtókon keresztül lépett be a tanítványok közé (Jn 21, 19; 26).

eredendő bűn – Ádám és Éva paradicsomi törvényszegését (az isten akaratával való szembeszegülést) Róm 5, 12 egy lehetséges értelmezése alapján úgy értelmezték a Nyugaton, hogy az ősszülőktől származó minden emberre ez a bűn személyes bűnként származik át. A doktrína kidolgozója Ágoston. (Keleten a bűn következményének az általános emberi állapotot – a halál uralmát – tartották, amiből azonban nem következik a személyes bűn.) Ez az "áteredő bűn" (pontosabb megfogalmazása szerint) azonban alapjában megrontja az emberi természetet, aki ezek után nem képes a jót saját erejéből választani, és minden jóhoz a kegyelemre van utalva.

kathar (eretnekség, mozgalom) – dualista vallás a délfrancia (okszitán) területeken,

kegyelem(tan) – a kegyelem (gratia, illetve kharisz), amelyet isten magától, önként ad az embernek (gratia gratis data). A görög kifejezés még erősteljesebben fejezi ezt a „ajándék" jelentésű kifejezéssel. A "pelagiánus" eretnekség a középkor értelmezésében az volt, amikor egy teológia a szabad akarat, illetve az emberi cselekvés szerepét a kegyelem rovására túlozta el.

Kegyelem, ingyen

kiáradás (emanatio): Egy képességnek vagy oknak a (saját) hatásába való kiáradása vagy szétterjedése. Bár a kisugárzás a teológiában éri el csúcspontját (a világnak az isteni Princípiumból való kiáradásának gondolatában), még sem kifejezetten teológiai fogalom: a látás ókori elméleteiben (a tárgyak „kiáradásai" fi zikailag a látószerv csöveibe hatolnak) és az „égitestek befolyásának" csillagjóslási gondolatával érvelő fogalmak összességében is jelen van. A középkori teológusoknál a kiáradás avicennai eredetű terminusa ugyanazon jelentésmezőben található, mint a befolyás (inlatával érvelő fogalmak összességében is jelen van. A középkori teológusoknál a kiáradás avicennai eredetű terminusa ugyanazon jelentésmezőben található, mint a befolyás (infl uentia), a fl uidum (infl uxus), a származás (processio) és az áramlás (fl uxus).

kinyilatkoztatás - jog – tekintély …

klerikus (clericus): A korai középkorban a kolostori élet elterjedésével a keresztény társadalmat három rendbe rangsorolt osztva képzelték el: laikusok, klerikusok és szerzetesek. A klerikusok meghatározása ettől nem kevésbé bizonytalan. Ha a klérus természetesen megkülönböztethető a laikusok rétegétől, a klerikust nem mindig lehet elkülöníteni a művelt embertől. A XIII. századtól kezdődően kialakult egy tendencia, miszerint az írástudót, sőt minden szellemi képzésben részesült személyt klerikusnak neveztek – így például a Siger de Brabantot meggyilkoló „titkárt" (clericus) is; valószínűleg amiatt, hogy a klerikussá váláshoz írástudó kellett lenni, és hogy a scolares-ok tömege, akik a XII. század végén a leendő egyetem iskolai népességét tették ki, kizárólag az egyházi törvényhozástól függő klerikusokból állt. A klerikus középkori fogalmának kétértelműsége alapozza meg ugyanakkor a modern értelmiségi fogalmáét is

kodásnak a fogalmakat befogadni képes aspektusa, illetve összetevője vagy állapota. A latin hagyományban az esetleges értelem legtöbbször az emberi lélekben potenciálisan jelen lévő értelmi formák (fogalmak) helyeként jellemezték, amelyeket a cselekvő értelem a tényleges

gondolkodás során,aktualizál, mint ahogyan a nap sugarai aktualizálják a színeket. Averroësnél az esetleges ész, akárcsak a cselekvő ész, az egyes embertQŬ elkülönülQĬ önálló en

kodásnak a fogalmakat befogadni képes aspektusa, illetve összetevője vagy állapota. A latin hagyományban az esetleges értelem legtöbbször az emberi lélekben potenciálisan jelen lévő értelmi formák (fogalmak) helyeként jellemezték, amelyeket a cselekvő értelem a tényleges gondolkodás során,aktualizál, mint ahogyan a nap sugarai aktualizálják a színeket. Averroësnél az esetleges ész, akárcsak a cselekvő ész, az egyes embertől elkülönülő, önálló entitás.

Koldulórendek – a 13. szd. elején ferences és a domonkos rend összefoglaló neve.

Kommentátor - Averroës jelzője.

korrektórium vita – Aquinói Tamás

különálló szubsztanciák (substantia separata) - A cselekvő ész, illetve a szellemi hierarchiát alkotó értelmes lények. A szférák mozgató lelkei. Angyalok.

laikus / laicista: a középkori szóhasználatban a laikus a nem-egyházi személy, a *klerikus* ellentéte.

lateráni zsinat, IV. – a III. Ince pápa által összehívott zsinat a középkor egyik legjelentősebb zsinata.

lélek – az ember gondolkodó képességének alanya, amit általában a (hozzá tartozó) emberi test formájának (mivoltának) tartanak.

Lélek, Szent – a Szentháromság harmadik személyének, a Vigasztalónak (Parklétosz) magyar elnevezése. Valójában helytelen kifejezés, mert a Szent Szellem (Spiritus Sanctus, Pneuma Hagion) nem utal az emberi lélekre. A testi – lelki – szellemi (pneumatikus) hármas felosztás

lélek/betű – „a betű öl, a lélek megelevenít" (2Kor 3, 6) formulára utaló megkülönböztetés. Alapja a betű, mint az írott Törvény (ti. az ószövetségi Törvény, a Tóra [*Pentateuchus*]) és az azt beteljesítő Újszövetség, mint a Törvény valódi értelme, lelke közötti különbség. A páli megkülönböztetés a Római levél teológiáján alapul: az ÓSz törvény a bűn miatt adatik, de az ÚSz a kegyelemből származik, és a Krisztus

lelkiismeret (synderesis) – a minden emberben közös visszaemlékezés a paradicsomi állapotra, illetve az isteni törvény "felderengő" (de nem szükségképpen aktuális) ismerete. Az emberiség morális egységét biztosítja.

lényeg – mivolt, esszencia, definíció.

lex orandi, lex credendi – a hit szabálya az ima szabálya. Teológiai elv, ami azt mondja ki, hogy a liturgia által rögzített gyakorlat a hit kánonja, meghatározó formája. A liturgia, mint az alakot öltött hagyomány fejezi ki a hitet, amennyiben a liturgia a hit alapján jött létre. A liturgikus

teológia az istentisztelet szavainak, formuláinak, gesztusainak értelmét tárgyalja, és ekként alapvető jelentőségű volt a középkorban.

litterális – betű szerinti (írás-) értelmezés. Történeti értelmezése egy szövegnek, amelyben csak az eseményt magát tekintjük.

liturgia / mise – Isten szolgálata, ami az égi liturgia földi képmása.

Mária (szűz), Mária-tisztelet – → szeplőtelen fogantatás, → szűzen születés

megistenülés (gör. **theószisz,** lat.**deificatio** deiformitas**)** – az ember végső célja az istenközelség, pontosabban az istenlátás (visio beata), ami az isteni dicsőségben való részesülés, és ami csak a Krisztusban megjelenő kegyelem által lehetséges. (Phil 2, 5-9 és 2 Pét 1, 4)

megváltás -

megvilágosodás – az értelmi belátás, az →intellektus elnyerése.

misztika (gör. mystikos) – beavatott (teológia). : monasztikus és skolasztikus irányzatok.

misztika, **rajnai** – a kölni központtal, az ottani *studium generale* főleg Albertus Magnusra visszatekintő német dominikánus provincia sajátos teológiai-spirituális irányzatát szokás ezzel a historiográfiai terminussal illetni. Legjelentősebb képviselői Eckhart Mester, Teuler és Suso.

moderni – ld. antiqui

módosulás (alteratio): Arisztotelésznél minőségi változást jelöl. A módosulás egy folyamatos, ellentétes elemek között zajló fizikai folyamatot jelent (például a fehér és a fekete egy adott testben való színváltozása esetén).

monasztikus teológia – ld. teológia

mozgás – a premodern természetfilozófia négyféle mozgást különböztetett meg: a keletkezés/pusztulás, a minőségi, a mennyiségi és a helyváltoztató mozgást. Mai értelemben csak ezt az utóbbit tartjuk mozgásnak, de premodern elemzés szerint a szín változása, a méret változása, vagy általában egy dolog létrejötte illetve megszűnte is változás (ez utóbbi a szubsztanciális, a szubsztancia szerinti változás). A szubsztanciális változásban nincs „átmenet", hanem mintegy bináris: vagy van egy dolog, vagy nincs. A másik három változásban vannak átmenetek: valami lehet egyre pirosabb, vagy egyre nagyobb, vagy mozoghat egyre gyorsabban.

naturalis - →természeti, azaz teremtett világhoz tartozó, anyagi (vagy másképp fizikai) dolog, létező, esemény, folyamat.

negatív teológia – tagadó teológia

nép, **népek** (gentes, populi) – a népek, mint nemzetek a keresztény teológiai felfogás szerint Bábel bukása után jönnek létre. “Népnek lenni” tulajdonképpen szinoním azzal, mint “pogánynak lenni.” Ha egy nép keresztény lesz, ezzel az Egyház tagja lesz, és mint ilyen beleolvad isten egyetlen népébe. V.ö. egyház

nyelvek (Bábel) – a népek különbsége a nyelvek elkülönülése nyomán jön létre Bábelnél. Az elkülönülés isten büntetése az emberiség nagyravágyásáért. A Pünkösd “nyelvcsodája” a középkori értelmezése szerint e büntetés visszavétele az Egyházon keresztül (ApCsel 2, 1-11).

pogányok - →nép

objektív / szubjektív – ez a fogalompár szinte pontosan az ellenkező módon volt használatos a középkorban, mint az újkorban. A szubjektum, mint reális szubjektum a változó dolog maga, esetleg e dolog mivolta, vagyis az, ami alá van vetve (*subicitur*) a változásnak (ami nem más, mint valamilyen mozgás). Az objektum ezzel szemben az, amit mentális képként a lélek a dologról felfog (*obicitur*). Az objektum van tehát az elmében, és a szubjektum független a gondolkodástól, a reális világ eleme.

oikonomia – a patrisztikus teológiában a *teológia* párja, istennek a teremtésben, illetve a Krisztusban a teremtett világ iránt megnyilvánuló gondviselése.

operatio – tevékenység. Valamely tevékeny dolog képességének (általában tranzitív) tényleges megnyilvánulása.

oratio (prolata) – kimondott, vagy elhangzó szó (mondat). A középkori szemantika megkülönböztette az értelemben levő fogalmakból álló mentális nyelvet a kimondott, nyilvánosan – interszubjektíven – elérhető nyelvtől. A mentális nyelv (*oratio mentalis*) a külső szemlélő számára megközelíthetetlen (egyedül isten ismerheti), míg kiejtett szó által (elvileg) publikussá váló gondolat mindenki számára hozzáférhető, azaz elvileg megérthető.

ordo – rend. Általában rendként látta a középkor a világ egységét, és ezt a rendezettséget olyan általános jellemzőnek tekintette , amely analóg módon hatja át mind a természeti világot, mind a társadalmat. A társadalmi rend mintegy „tükrözte” az anyagi világ rendjét. E rend fő jellemzője az ésszerűség volt, amelynek látható rendje révén megláthatóak isten láthatatlan dolgai. (Róm 1, 20)

originalia sanctorum (lat) - a szentek örökül hagyott, vagyis eredeti művei, tulajdonképpen az egyházi hagyományban tekintélyesnek számító egyházatyák *kanonikus* művei. Azért csak a kanonikusnak nevezhetőek, mert a középkori iskolák az egyes tekintélyekre nem “összkiadások” formájában tekintettek, hanem csak azon műveiket, illetve műveik azon megállapításait tartották fontosnak, amelyek karakteres álláspontot fejtettek ki valamilyen fontos kérdésben. Ezeket a “karakteres álláspontokat” sokszor külön összegyűjtötték, és a “megnyilatkozás-gyűjtemények” (*florilegia* (lat) – szó szerint: “virágcsokor”) önálló formájukban terjedtek. (Ez volt az ún. „szentencia-gyűjtemények” háttere is.) A átlag nnek alapján ismerték

örökkévalóság (aeternitas) – a középkor Boethius definíciója szerint értelmezte, ami szerint az örökkévalóság „a határtalan élet egészének egyszerre történő tökéletes birtoklása” (aeternitas est interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio – *Filozófia vigasztalása*)

pax / concordia – béke / egyetértés

persona – ld. Személy. Boethius meghatározása szerint (amit)

potentia dei absoluta / ordinata -

potestas plena – abszolút (telj-)hatalom. A törvényhozói szuverenitást kifejező fogalom.

preambulum (fidei) – a hit „előfeltétele”, azaz az alapvető hittételek.

predikabilia predicabilia – az ún. “öt szó,” vagy öt logikai terminus, amiknek a segítségével az egyes kategóriák

predicamenta – a kategóriák (a tíz kategória) : szubsztancia (a dolog és mivolta), minőség (szín, szag, stb.), mennyiség (nagyság, mérték), reláció (viszony), habitus (bírás, rendelkezés vmivel), idő (időbeli helyzet), hely (térbeli helyzet), helyzet (pozíció egy adott helyen), akció (tranzitív tevékenység), elszenvedés (passió, más általi behatásnak alávetettség).

predicatum/subjectum – →predikátum.

predikátum – állítmány. Minden igazságértékkel bíró egyszerű mondat (kategórikus állítás) a középkori elemzés szerint szubjektumból, predikátumból (alanyból és állítmányból), illetve az őket összekapcsoló kopulából áll. A szubjektum az, amiről állítunk, és amit állítunk, az a →predikátum. Sokszor így jelölik : S e P, azaz S(zubjektum) e(st – kopula) P(prediktáum).

principium individuationis – az individualizáció elve.

propositio – propozíció, állítás.

questiones disputatae – a teológus magiszterek által nyilvánosan (nem előadásokon) vitatott kérdés(ek), illetve ezek írásba foglalt változata.

quodlibeta – a középkori egyetemi teológia irodalom egyik műfaja: a szabadon (diákok által) benyújtott kérdések nyilvános megvitatása, illetve ezen viták írásos megörökítése, amelyet jegyzők jegyeztek le.

ratio – érv, értelem, jelentés.

reform – 1. eredeti állapotokhoz, értékekhez, elvekhez való visszatérés, 2. megjavítás,

secunda scholastica – a reformáció utáni római katolikus egyetemi teológia, főleg a 16-17. szd. spanyol dominanciájú, a skolasztikus nyelvet folytató, de azt azért jelentősen átértelmező irányzat

(Salamanca, Coimbra egyetemi központokkal.) Jelentős képviselői Melchior Cano, Vasquez, Suarez, Molina.

sensus compositus / divisus

sententiae – az (egyház)atyák, illetve más (pl. jogi) tekintélyek alapvető jelentőségű megfogalmazásainak gyűjteményei. A középkori teológiában a legjelentősebb ilyen gyűjtemény Petrus Lombardus *Szentenciák négy könyve* volt, amelynek magyarázata a teológiai karokon a magiszteri fokozat megszerzésének előírása volt.

significatum – amire a jelentés vonatkozik. Ez lehet fogalom éppen úgy, mint egy dolog, amit a fogalom jelent. →szemantika

simpliciter/secundum quid – önmagát, a lényeget tekintve, illetve járulékos értelemben.

subjectum / objectum - → szubjektum/objektum

summa – tkp. Összefoglaló kézikönyv.

szuppozitum – egy behelyettesíthető elem. Ld. →behelyettesítés

synderesis - →lelkiismeret

szabadság, szabad akarat (libera voluntas) – a kereszténységnek (a zsidósággal együtt) központi teológiai antropológiai tétele az ember feltétlen szabadsága. "Minden isten hatalmában áll, kivéve az istenfélelmet" – mondja a Talmud, és ezzel az egyházatyák is egyetértettek. A bűn, a megtérés, az Ítélet fogalmai mind értelmetlenek volnának a szabad emberi cselekvés, és ekként a felelősség fogalmai nélkül.

szemantika, skolasztikus – a skolasztikus jelentéselmélet szerint minden ún. „első impozíciós" (*prima impositio*) →terminus három szintet tartalmaz: a dolog, amire a terminus vonatkozik (ez a →szuppozíció), a jelentés, vagy fogalom (a szignifikáció), illetve maga a hangalak, írott vagy kimondott formában (*oratio prolata, vox prolata, vel scripta*).

szekularizáció - eredetileg egy szerzetesnek világgá pappá való átlépését jelentette, majd az egyházi vagyonnak a világi hatalom általi kisajátását.

személy (persona) – Boethius meghatározása szerint a személy az „értelmes természet egyedi szubsztanciája." (*Persona est rationalis naturae individua substantia*.)

szentencia-kommentárok – Petrus Lombardus 1155-7 között publikált *Szentanciáskönyvé*t az egyetemi teológiai fakultások a 13. század elejétől kezdődően kötelezően magyarázandó (kommentálandó) szöveggé tették. A középkor végéig sok száz ilyen kommentár született.

Szentviktori iskola – a 12. század egyik jelentős teológiai központja, a párizsi Szent Viktor apátság Achard, Richard, Hugo de Sancto Victore.

szignifikáció – jelentés

szimbólum – jelkép. Bár sokszor felcserélhetően használják az →allegóriával, a kettő mégsem azonos. A jelkép valamely érzékekkel megragadhatatlan szellemi valóság megragadható képe. Az allegória viszont „mást mondás", azaz egy elsődleges olvasatban is jelentéssel bíró szöveg második, mélyebb jelentése.

szofizmata (-irodalom) – az →artista fakultások logika oktatásában azok a bonyolult logikai problémákat bemutató példamondatok, amelyeken a logikai és szemantikai elméleteket a tanárok illusztrálták. Számos ilyen gyűjtemény maradt fenn, amelyek közül nem egy rendkívül kifinomult elméletek „próba-terepe".

szubjektum/objektum – e két kifejezés használat a modern jelentésnek éppen az ellenkezője. Szubjektum az, ami a változások „alatt" állandó marad, magyarul az, amivel a változások történnek, ami a változások „hordozója". A szubjektum tehát a dolog maga, mint a v

szubsztancia -

szuppozíció (elmélet) – a jelentéssel bíró jelöleteinek behelyettesítési módjai egy állításban.

születés (generatio): Biológiai értelemben egy új létező keletkezése. A fi zikában a mozgás arisztotelészi elveinek megfelelően a nemzés a szubsztancia fi zikai megváltozása, amely különbözik a hely, minőség és mennyiség szerinti esetleges mozgásoktól (helyi mozgás, elváltozás, növekedés és csökkenés). Teológiai értelemben az Atyának (teremtő) a Fiúhoz (született), a Háromság második személyéhez való viszonyát jelöli. Eckhart mesternél jelenti még

thearchia – a világ tagjaira kiterjedő isten által kormányzott létrend. A thearchia [isten uralma a világ felett] a hierarchián keresztül az egész teremtett világot összefogja az üdvtörténet rendjében.

teológia –az antikvitásban eredetileg az istenségről, a halandók számára megközelíthetetlen, nem érzékelhető, csak az értelemmel megragadható isteniről szóló argumentatív (azaz tudományos) tanítás (ebben az értelemben használják a filozófiai iskolák). Tágabb értelemben az isteniről szóló beszéd bármilyen formája, ami lehet himnusz is, nem csak filozófiai istentan. A patrisztikus kor keresztény környezetében a teológia jelentése megváltozik: az Ó- és Újszövetség istenéről magáról (tehát a Szentháromságról) való beszédet jelentette, ami különbözött az →*oikonomiá*tól, ami istennek a világban való megnyilatkozásáról, a Megtestesülésről, illetve a teremtéstől az utolsó ítéletig tartó, a gondviselés által irányított üdvtörténetről szóló beszéd. A teológia, mivel istenről szól, és mivel forrása az isten által adományozott kinyilatkoztatás, bölcsesség, vagy akár prófétikus képesség is lehet. A →skolasztika a teológia helyett leginkább a *sacra doctrina* (a.m. szent tanítás), *sacra eruditio* (a.m. szent ismeretek), mint Aquinói Tamás is. Tamás szerint a teológia arról szól, ami "az ész fölött van" – azaz, amit csak az értelemmel lehet belátni. A görög atyák az

teológia, monasztikus – az iskolák teológiájával szemben a hagyományos szerzetesség iskoláiban tanított, kevésbé analitikus, mint a "skolasztikus" teológia. A "monasztikus" kifejezés

mindenekelőtt a hagyományos szerzetesrendeket jelentette (a benediktinus ("bencés") családot, mint a ciszterci, karthauzi, stb.), illetve az augusztiniánusokat, stb. Az új koldulórendekre, főleg a ferences és dominikánus rendre a "fratres" (barátok) kifejezést használták. A koldulórendek kevésbé idegenkedtek a skolasztikus teológiától, illetve újfajta, affektív lelkiséget dolgoztak ki.

teológia, skolasztikus - "az iskolák teológiája." Ennél messzebb menni a "skolasztika" szubsztantív meghatározásában (a "Mi a skolasztika (lényege)?) nem tűnik lehetségesnek. Általában az egyetemek teológiai fakultásainak elemező, és argumentatív stílusában folytatott teológiát értették ezen a kortársak, megkülönböztetve a "monasztikus" teológiától (azaz a szerzetesi, aszketikus teológiától)

teológus (melléknév) – elsősorban bizánci közegben három szerzőt illet meg a *teológus* melléknév: szent János evangelistát, Nazianszoszi szent Gergelyt (a görög területen óriási hatású, ám latinra csak a 16. szd-ban lefordított *Öt teológiai beszéd*e miatt [*Orationes* 27-31]), illetve Új Teológus szent Simeont (*949k - †1022). Mindhárman a hagyományos teológia-fogalommal összhangban a Szentháromságra vonatkozó egyházi tanítás megalapozása miatt kapták a díszítő jelzőt.

terminus – fogalmat kifejező grammatikai alakzat (általában egy szó, de szélesebb értelemben lehet kifejezés is), a fogalmi beszéd egysége. Terministáknak hívták azokat a logikusokat, akik (a későbbi *nominalisták* elődeiként) az állítások (így a teológiai állítások) grammatikai és logikai szerkezetét tekintették elsődleges jelentés-hordozónak, és nem azokat a tényállásokat, amelyeket az állítások csak kifejeznek.

típus-antitípus – ld. egzegézis

Törvény – a törvény a Mózesnek adott ószövetségi törvény, az Ószövetség jelképe. Ez a Törvény (a Tóra) a keresztény értelmezésben egyúttal egy világkorszakot is jelent (*sub lege*), ami az Ádámtól Mózesig tartó természeti korszakot (*sub natura*) váltja fel, és amelyet a Krisztusban megjelenő isteni kegyelem (végső) korszaka követ (*sub gratia*).

transzcendens / transzcendencia // immanens, immanencia– a teológia (az istenre vonatkozó tanítás) egyik alapvető fogalma. Isten a világtól teljesen különbözik ("totaliter aliud"), amennyiben sem nem látható, sem nem érzékelhető, sem helyben nincs, sem időben, sem térben, nincs minősége (alakja, színe, formája). Isten létezése sem olyan, mint a teremtményeké, mert isten léte a önmagától fennálló létezés maga (*ipsum esse per se subsistens*).

transzcendentálé – „átlépő" ti. predikátum. Olyan sajátosan általános (univerzális) predikátumokat neveztek így, amelyek nem egy adott kategóriához tartoznak (tehát nem ehhez vagy ahhoz a kategóriához, mint a minőséghez, a mennyiséghez, hatáshoz, stb. tartoznak), hanem minden kategóriához egyarán illeszkednek, illetve nincs olyan dolog, amiről ne lennének állíthatóak. A skolasztikus standard elméletben ilyen "átmenő" vagy "átlépő" predikátumok a következő univerzális predikátumok: létező, egy, igaz, jó, dolog, valami (*ens, unum, verum, bonum, res, aliquid*), mert ezek a predikátumok bármely kategóriába tartozó dologra igazak. Például egy piros szín (minőség), egy adott nagyság (mennyiség), egy hatás, vagy egy elszenvedés mind létezik, ezáltal jó, és igaz (olyan tényállás, ami a róla tett állítást igazzá vagy hamissá tudja tenni) egy adott dolog, egy valami, stb. A transzcendentálék ugyanakkor csak a

teremtett világ dolgaira igazak alapértelmezés szerint. Külön kérdés ugyanis, hogy milyen tekintetben alkalmazhatók teológiai környezetben.

unio mystica – az istenközeliség állapota. Keresztény fogalomként ez nem egyesülést vagy beolvadást jelent az istenségbe, mert akkor összekeveredne Teremtő és teremtmény, és megszűnne az embernek a teremtésben kapott személyisége. Isteni és emberi személyes egysége egyedül a Krisztusban valósul meg. Ez a Krisztusban megvalósult egység azonban lehetőséget ad az embernek arra, hogy megújulhasson benne az emberi természet eredeti istenképmási volta.

universitas, **communitas –** egyetemesség, közösség. A közösség fogalma az egyetemes közösség esetében egybeeshet az egyetemességgel : ilyen politikai közösség az (ideálisan megfogalmazott) Egyház.

univerzálé (probléma) – az általános és az egyedi viszonya.

utolsó ítélet – ld. eszkhatológia

üdvözítő istenlátás (visio beata, visio beatifica) – szigorú értelemben a nyugati teológia fogalma. A szentek (a bűntelen, illetve bűnbocsánatot nyert emberek) halála után a mennyei hazában lelkükben élvezett istenlátás, a végső boldogság. Az üdvtörténet vége a szentek közösségének isten városában, a földre leereszkedő mennyei Jer való

üdvtörténet – az isten által teremtett, a teremtéstől a Krisztus második Eljöveteléig (a Paruszia, az Utolsó Ítélet) tartó lineáris idő, amelynek központi eseménye a Krisztus születése, halála, és feltámadása.

világ (*universum, mundus, creatura*) – a középkori szemlélet szerint az egész világot, minden egyes elemében isten teremtette. Úgy is fogalmazhatunk, hogy minden dolog, ami nem azonos istennel, isten teremtménye. A világ ekként a teremtmények világa, teremtett világ, amely rendkívül nagy, de mégis véges számú individuumból áll. Fontos, hogy a középkori világkép nem engedi meg platónikus típusú, szubzisztensen létező ideák feltételezését. Vannak természetesen ideák, ezek azonban az isteni tudatban (tehát istentől nem függetlenül) vannak, mint a teremtésben megnyilvánuló isteni szándékok.

saeculum - világi / földi idő, a (z emberi) történelem ideje.

visio beatifica – ld. üdvözítő istenlátás

Windesheim kongregáció – a Gerard Grote (illetve utódja, Florent Radewijns) által alapított, reformált reguláris kanonokrend, a "Közös élet testvérisége." Spiritualitását a rajnai misztika (Meister Eckhart), illetve Jan Ruysbroek befolyásolta. Legjelentősebb, programmatikus írása a rendkívül népszerű *Krisztus követése,* Kempis Tamás munkája.

1 Ami immár a weben is elérhető, igaz németül: http://www.corpusthomisticum.org/tl.html , filozófiai lexikonnak pedig a *The Routledge Encyclopedia of Philosophy.* London] : Routledge, 2000., vagy a *Historisches Wörterbuch der Philosophie* ed. J. Ritter. Basel : Schwabe, 1971-.